

1 Tertulliani liber De Idololatria

||^{n05v}

I. [1] Principale crimen generis humani, summus saeculi reatus, tota causa iudicii idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo [quodque](#) nomine iudicio destinatur, in idololatriae tamen crimine expungitur. Omitte titulos, [opera](#) recognosce. Idololatres idem homicida est. Quaeris quem [occiderit](#) ? Si quid ad elogii ambitionem facit, non extraneum nec inimicum, [sed ipsum](#) se. Quibus insidiis ? Erroris sui. Quo telo ? Offensa dei. Quot plagis ? Quotquot idololatriis. [2] Qui negat idololatren perisse, is [negabit](#) idololatren homicidium fecisse. [Perinde](#) adulterium et stuprum in eodem recognoscas ; nam qui falsis deis seruit, sine dubio adulter est [ueritatis, quia omne falsum adulterium est](#). Sic [et stupro](#) mergitur. Quis enim immundis spiritibus [cooperator](#) non conspurcatus et constupratus incedit ? Atque adeo scripturae sanctae stupri uocabulo utuntur in idololatriae exprobratione. [3] Fraudis condicio ea [est](#), opinor, si quis alienum rapiat aut alii debitum deneget, et utique [erga](#) hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. [At enim](#) idololatria fraudem deo facit honores illi suos denegans et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quam ||ⁿ⁰⁶ stuprum atque adulterium mortem afferunt, iam in his [aeque](#) idololatria de [homicidii](#) reatu non liberatur. [4] Post talia crimina, tam exitiosa, tam deuatoria salutis cetera quoque [aliquem ad](#) modum et seorsum [perinde](#) disposita in idololatria condicionem suam repraesentant. In illa et concupiscentiae saeculi. Quae enim idololatriae [sollemnitas](#) sine ambitione cultus et ornatus ? In illa lasciuiae et ebrietatis, cum plurimum uictus et uentris et libidinis causa frequententur. In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea quae iustitiae patrem nescit ? In illa etiam uanitas, cum tota eius ratio uana sit. In illa [mendacium](#), cum tota substantia eius mendax sit. [5] Ita fit, ut omnia in idololatria et in omnibus idololatria [deprehendatur](#). Sed et alias, cum uniuersa delicta aduersus [deum](#) sapiant, nihil autem, quod aduersus deum sapiat, non daemoniis et immundis spiritibus deputetur quibus idola mancipantur, sine dubio [idololatrian](#) admittit quicumque delinquit. Id enim facit quod ad idolorum mancipales pertinet.

II. [1] Sed uniuersa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, [remaneat idololatria](#) in eo quod ipsa est. Sufficit sibi tam inimicum deo nomen, tam locuples substantia criminis, quae tot ramos ponigit, tot uenas [diffundit](#), ut de hoc cum maxime materia ||^{n06v} suscepta sit, quot modis nobis praecauenda sit idololatriae latitudo, quoniam multifariam seruos dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subuertit. [2] Plerique idololatriam simpliciter [existimant his](#) solis modis interpretandam, si [quis](#) aut incendat aut imolet aut polluceat aut sacris aliquibus aut [sacerdotiis](#) obligetur, quemadmodum si quis existimet adulterium in osculis et in amplexibus et in ipsa carnis congressione censendum aut homicidium in sola sanguinis profusione et in animae ereptione reputandum. [3] At enim, dominus quam extensius ista disponat, certi sumus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinosae et animam commouerit impudice, cum homicidium etiam in uerbo maledicti uel [conuicij iudicat](#) et in omni impetu irae et in negligentia caritatis in fratrem. [4] Sicut Iohannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret et diaboli ingenium de malitia et dei [dominium](#) de disciplina, qua nos aduersus diaboli [latitudines](#) munit, si in his tantum delictis iudicaremur, quae etiam nationes decreuerunt uindicanda. [5] Quomodo abundabit iustitia nostra super scribas et pharisaeos, ut dominus praescrispsit, nisi abundantiam aduersariae eius id est iniustitiae perspexerimus ? Quod si [caput](#) iniustitiae idololatria est, ||ⁿ⁰⁷ prius est, uti aduersus abundantiam idololatriae praemuniamur, dum illam non solum [in](#) manifestis recognoscimus.

III. [1] Idolum [aliquamdiu](#) retro non erat. Priusquam huius monstri artifices [ebullissent](#), sola templa et uacuae aedes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis uetustatis uestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, [non in isto](#) nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. [2] At ubi artifices statuarum et imaginum et omnis generis simulacrorum diabolus saeculo intulit, rude illud negotium humanae calamitatis et nomen de idolis consecutum est et profectum. [Exinde](#) iam caput facta est idololatriae ars omnis quae idolum quoquomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an [caelator](#) exculpat, an phrygio detexat, quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an aere, an argento, an [filo](#) formetur idolum. [3] Quando enim et sine idolo idololatria fiat, utique, cum adest idolum, nihil interest, quale sit, [qua](#) de materia, [qua](#) de effigie, ne qui putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. [4] [Ad hoc](#) necessaria est uocabuli interpretatio. [Ei\]doj](#) Graece formam sonat ; ab eo per [diminutionem](#) *ei]dwlon* [deductum](#); [aeque apud nos](#) [forma](#) formulam fecit. Igitur omnis forma uel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa ||^{n07v} omne idolum famulatus et seruitus. Inde et omnis idoli artifex eiusdem et unius est criminis, nisi parum idololatrian populus admisit, [quia](#) simulacrum uituli et non hominis sibi consecrauit.

IV. [1] Idolum [tam](#) fieri quam coli deus prohibet. Quanto praecedat, ut fiat quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam idololatriae, lex diuina proclamat, ne [feceris](#) idolum, et coniungens, neque similitudinem eorum quae in caelo sunt et quae in terra et quae in mari, toto mundo eiusmodi artibus interdixit seruis dei. [2] Antecesserat [Enoch](#) praedicans omnia elementa, omnem mundi [censum](#), quae caelo, quae mari, quae terra [continentur](#), in idololatriam uersuros daemones et spiritus desertorum angelorum, ut pro [deo](#) aduersus deum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error praeter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola imaginum consecratio idololatria. [Quicquid idololatria](#) committit, in artificem quemcumque et cuiuscumque idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione [praedamnat](#). [3] [Et rursus : iuro](#) uobis peccatores, quod in diem sanguinis [perditionis tristitia](#) parata est. Qui seruitis lapidibus et qui imagines facitis aureas et argenteas et ligneas et lapideas et fictiles et seruitis phantasmatis et [daemoniis](#) et spiritibus [infernis](#) et omnibus ^{[[f108} erroribus non secundum scientiam, nullum ab iis inuenietis auxilium. [4] [Esaias](#) uero, testes, ait, uos estis, si est deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et exculpant, omnes uani, qui faciunt libita sibi, quae illis non proderunt. Et deinceps tota illa [pronuntiatio](#) quam artifices, quam cultores detestatur. Cuius clausula est: cognoscite, quod cinis sit cor illorum et [terra](#), et nemo animam suam liberare possit. + [Vbi](#) aequo [Dauid et factores](#). Tales fiant, inquit, qui faciunt ea. [5] Et quod ego, modicae memoriae homo, ultra quid suggeram? Quid recolam de scripturis? Quasi aut non [sufficiat](#) uox spiritus sancti aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnauerit dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

V. [1] Plane impensius [respondebo](#) ad excusationes huiusmodi artificum, quos numquam in domum dei admitti oportet si quis [eam](#) disciplinam norit. Iam illa obici solita uox, non habeo aliud quo uiuam, districtius reperi potest: [uiuere ergo habes](#)? quid tibi cum deo est, [si tuis](#) legibus uiuis? Tum quod et de scripturis audent argumentari, dixisse apostolum: ut quisque fuerit inuentus, ita perseueret, possumus igitur omnes in peccatis perseuerare ex ista [interpretatione](#). [2] Nec enim quisquam nostrum non peccator inuentus est, cum Christus non alia ex causa descenderit quam peccatorum liberandorum. Item eundem praecepisse dicunt secundum suum exemplum, [uti](#) manibus ^{[[n08v} [suis](#) unusquisque operetur ad uictum. Si hoc praeceptum ab omnibus manibus defenditur, credo et fures [balneares](#) manibus suis uiuere et ipsos latrones manibus agere quo uiuant, item falsarios utique non pedibus, sed manibus operari malas litteras, histriones uero non manibus solis, sed totis membris uictum elaborare. [3] Pateat igitur ecclesia omnibus, qui manibus et suo opere [tolerant](#), si nulla exceptio est aritum quas dei disciplina non recipit. Sed ait quidam aduersus similitudinis interdictae propositionem: cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis [ex aere](#) fecit? Seorsum figurae, quae dispositioni alicui arcanae [praestuebantur](#), non ad erogationem legis, sed ad exemplarium causae suae. Alioquin si haec ut [aduersarii](#) legis interpretemur, numquid et nos, quod et Marcionitae, inconstantiam adscribimus omnipotenti, [quem](#) illi hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi uetat, alibi mandat? [4] Si quis autem dissimulat illam effigiem aerei serpentis suspensi in modum [figuram](#) designasse dominicae crucis a serpentibus id est ab angelis diaboli liberatione nos, dum per semetipsam diabolum id est serpentem interfectum suspendit, siue quae alia figurae istius expositio dignioribus reuelata est, [dummodo](#) apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse. [Bene](#), quod idem deus et lege uetuit similitudinem fieri [et](#) extraordinario praecepto serpentis similitudinem [indixit](#). Si eundem ^{[[n09} deum obseruas, habes legem eius, ne feceris similitudinem. Si et praeceptum factae postea similitudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne facias aduersus legem simulacrum aliquod, nisi et tibi deus iusserit.

VI. [1] Si nulla lex dei prohibuisset idola fieri a [nobis, nulla uox](#) spiritus sancti fabricatoribus idolorum non minus quam cultoribus comminaretur, de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis aduersas esse fidei eiusmodi artes. [2] Quomodo enim renuntiauimus diabolo et angelis eius, si eos facimus? Quod repudium diximus [iis](#), non dico cum quibus, sed de quibus uiuimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostrae gratia obligati sumus? Potes lingua negasse quod manu confiteris? Verbo destruere quod facto struis? Vnum deum praedicare qui tantos efficis? Verum deum praedicare qui falsos facis? Facio, [ait quidam](#), sed non colo: quasi [ob aliquam](#) causam colere non audeat, nisi ob quam et facere non [debeat](#), scilicet ob dei offensam utriusque. [3] Immo tu colis, qui facis, ut coli [possint](#). Colis autem non spiritu uilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, [illis sudorem tuum libas](#), illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant sacerdotem; diligentia tua [numen](#) illorum est. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatorem et auratiorem et maiorem hostiam caedis, salutem tuam [tota die](#).

VII. [1] Ad hanc partem zelus fidei perorabit ^{[[n09v} ingemens: [Christianum](#) ab idolis in ecclesiam uenire, de [aduersaria](#) officina in domum dei uenire, attollere ad deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare, quae foris aduersus deum [adorantur](#), eas manus admouere corpori domini, quae [daemoniis](#) corpora conferunt? [2] Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant quod [contaminent](#), sed etiam ipsae tradunt aliis quod contaminauerunt. [3] Adleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Iudaei Christo

manus intulerunt, isti quotidie corpus eius lacessunt. O manus praecidendae ! [Viderint](#) iam, an per similitudinem dictum sit : si te manus tua scandalizat, [amputa eam](#). Quae magis amputandae, quam in quibus domini corpus scandalizatur ?

VIII. [1] Sunt et aliae conplurium artium species, quae, etsi non contingunt idolorum fabricationem, tamen ea, sine quibus idola, [nil](#) possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt, an extruas uel exornes, si templum, si aram, si aediculam eius instruxeris, si [bratteam](#) expresseris aut insignia [aut etiam domum](#) fabricaueris. Maior est eiusmodi opera, quae non effigiem confert, sed auctoritatem. [2] Si ita necessitas exhibitionis [extenditur](#), habent et alias species, quae sine exorbitatione disciplinae id est sine idoli [confectura](#) opem uictus praestent. Scit albarius tector et tecta sarcire et tectoria inducere et cisternam [liare](#) et cymatia distendere et multa alia ornamenta ^{||^m} praeter simulacra parietibus [incrispare](#). Scit et pictor et marmorarius et aerarius et quicumque caelator [latitudines](#) suas et utique multo faciliores. [3] Nam qui signum [describit](#), quanto facilius abacum linit ? Qui de tiliā Martem exculpit, quanto citius armarium compingit ? Nulla ars non alterius artis aut mater aut propinqua est. Nihil alterius uacat. Tot sunt artium uenae, quot hominum concupiscentiae. Sed de mercedibus et [manus pretiis](#) interest. [Perinde](#) interest et de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. [4] Quot parietes signa desiderant ? Quot templa et aedes idolis aedificantur ? Domus uero et praetoria et balnea et insulae quantae ? Soccus et baxa quotidie [deauratur](#), Mercurius et Serapis non quotidie. Sufficiat ad [quaestum](#) artificiorum. Frequentior est omni superstitione luxuria et ambitio. Lances et [scyphos](#) facilius ambitio quam superstitio desiderabit. [5] Coronas quoque magis luxuria quam [sollemnitas](#) erogat. Cum igitur ad haec artificiorum genera cohortemur, [quae](#) idolum quidem et quae idolo competunt non attingant, [sint](#) autem et hominibus communia saepe quae et idolis, hoc quoque cauere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem [idolorum](#) postuletur. Quod si concesserimus et non remediis [iam usitatis egerimus](#), non puto nos a contagio idololatriae uacare, quorum manus non ignorantium in officio ^{||^m} uel in honore et usu daemoniorum deprehenduntur.

IX. [1] Animaduertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias [idololatriae](#). De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam [quidam](#) istis diebus prouocauit defendens sibi perseuerantiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret, quorum nomina caelo inscripsit, quibus omnem dei potestatem addixit, quod propterea homines non [putant](#) deum requirendum praesumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi : unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos a deo. [2] O diuina sententia usque ad terram [pertinax](#), cui etiam ignorantes testimonium reddunt ! Expelluntur mathematici, sicut angeli [eorum](#), Vrbs et Italia interdicitur mathematicis, sicut caelum angelis eorum. Eadem poena est [exilii](#) discipulis et magistris. [3] Sed magi [\[et astrologi\]](#) ab oriente uenerunt. Scimus magiae et astrologiae inter se societatem. [Primi](#) igitur [stellarum](#) interpretes natum Christum annuntiauerunt, primi munerauerunt. Hoc nomine Christum, opinor, sibi obligauerunt. Quid tum ? Ideo nunc et mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio ? De Christo scilicet est mathesis hodie, stellas Christi, non Saturni et Martis et cuiusque ex eodem ordine mortuorum obseruat et praedicat. [4] At enim scientia ista ^{||^m} usque ad euangelium fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde natiuitatem alicuius de caelo interpretetur. Nam et tus illud et myrram et aurum ideo infanti tunc domino obtulerunt quasi clausulam sacificationis et gloriae saecularis, quam Christus erat adepturus. [5] Quod [igitur](#) isdem magis somnium sine dubio ex dei uoluntate suggessit, ut irent in sua, sed alia, non qua uenerant, uia, id est, ne pristina secta sua incederent, [non, ne](#) illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est, etiam ignorans alia uia digressos, quoniam et qua uenerant [ignorabat](#), adeo uiam [sectam](#) et disciplinam intellegere debemus. [6] Itaque magis praeceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et alia illa species [magiae, quae](#) miraculis operatur, etiam aduersus Moysen aemulata [patientia](#) dei traxit ad euangelium usque. Nam exinde et Simon Magus [iamiam](#) fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suae etiam spiritum sanctum per manuum inpositionem enundinaret, maledictus ab apostolis de fide [eiectus](#) est : alter magus, qui cum Sergio Paulo, quoniam isdem aduersabatur apostolis, luminum amissione multatus est. [7] Hoc et astrologi retulissent, credo, [si qui](#) in apostolos [incidisset](#). Attamen cum magia punitur, cuius est species astrologia, utique et species in genere damnatur. Post euangelium nusquam inuenias ^{||^m} aut sophistas aut [Chaldaeos](#) aut incantatores aut coniectores aut magos, nisi plane punitos. Vbi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitor huius aeui ? Nonne infatuauit deus sapientiam huius saeculi ? [8] Nihil scis, [mathematice](#), si [nesciebas](#) te futurum Christianum. Si sciebas, hoc quoque scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quae aliorum climacterica [praecanit](#). Non est tibi pars neque sors in ista ratione. Non potest regna caelorum sperare cuius digitus aut radius abutitur caelo.

X. [1] Quaerendum autem est etiam de ludimagistris, [sed et ceteris](#) professoribus litterarum. Immo non dubitandum affines illos [esse multimodae idololatriae](#). Primum quibus necesse est deos nationum praedicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quaeque eorum enuntiare, tum sollemnia festaque eorundem

obseruare, ut quibus uectigalia sua [supputent](#). [2] Quis ludimagister [sine](#) tabula VII [idolorum](#) Quinquatria tamen frequentabit ? Ipsam primam noui discipuli stipem Mineruae et honori et nomini consecrat, ut, etsi non profanatus alicui idolo uerbotenus [de idolothyto esse](#) dicatur, pro [idololatra](#) uitetur. Quid ? Minus est inquinamenti ? ^[12] [Eoque](#) praestat quaestus et nominibus et honoribus idolo [nuncupatus](#) ? [3] [Quam](#) Minerualia Mineruae, quam Saturnalia Saturni, [quae](#) etiam seruiculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam [strenuae](#) captandae et septimontium, et Brumae et carae cognationis honoraria exigenda omnia, [Florae scholae](#) coronandae ; flaminicae et [aediles](#) sacrificant [creati](#); [schola](#) honoratur feriis. [4] Idem fit [idoli](#) natali; omnis diaboli pompa frequentatur. Quis haec competere Christiano existimabit, nisi qui putabit conuenire etiam non magistro ? Scimus dici posse : si docere litteras dei seruis non licet, etiam nec discere licebit, et, quomodo quis [institueretur](#) ad prudentiam interim humanam uel ad quemcumque sensum uel actum, cum instrumentum sit ad omnem uitam [litteratura](#) ? Quomodo repudiamus saecularia studia, sine quibus diuina non possunt ? [5] Videamus igitur necessitatem litteratoriae eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti [\[non\]](#) posse, ex parte uitari. Fideles magis discere quam docere litteras capit; diuersa est enim ratio discendi et docendi. Si [fidelis](#) litteras doceat, [insertas](#) idolorum praedicationes sine dubio, dum docet, commendat, dum tradit, affirmat, dum commemorat, testimonium dicit. [6] Deos ipsos hoc nomine obsignat, cum lex prohibeat, ut diximus, deos pronuntiarum et nomen hoc in uano conlocari. Hinc prima diabolo fides aedificatur ab initiis eruditionis. Quaere, an [idololatriam](#) committat qui de idolis catechizat. At cum fidelis haec discit, si iam sapit, [quid](#) sit, neque recipit neque admittit, ^[12v] multo magis, si [dudum sapit](#). Aut ubi coeperit sapere, prius sapiat oportet quod prius didicit, id est de deo et fide. Proinde illa respuet nec recipiet et erit tam tutus, quam qui sciens uenenum ab ignaro accipit nec bibit. [7] Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere quam non discere, quanto et reliqua [scholarum](#) de publicis ac propriis sollempnitatibus inquinamenta facilius discipulis fidelis non adibit quam magister non frequentabit.

XI. [1] + [De generationibus](#) si cetera delictorum recogitemus, inprimis cupiditatem radicem omnium malorum, qua quidam inretiti circa fidem naufragium sunt passi, [cum bis](#) et idololatria ab eodem apostolo dicta sit cupiditas, tum mendacium cupiditatis ministrum -- taceo de periurio, quando ne iurare quidem liceat -- [negotiationis](#) seruo dei apta est ? Ceterum si cupiditas abscedat, quae est causa acquirendi ? Cessante causa acquirendi [non erit](#) necessitas negotiandi. [2] Sit nunc aliqua iustitia quaestus secunda de cupiditatis et mendacii obseruatione, in crimen offendere idololatriae eam opinor, quae ad ipsam idolorum animam et spiritum, pertinet, quae omne daemonium saginat. [Sane](#) non illa principalis [idololatria](#) ? Viderint, si eadem merces, tura dico et cetera peregrinitatis [ad](#) sacrificium idolorum etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, nobis quoque insuper ad solacia [sepulturae](#) usui sunt. Certe cum pompae, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus [negotiationibus](#) instruuntur, quid aliud ^[13] quam procurator idolorum demonstraris ? Nemo contendat posse hoc modo omnibus [negotiationibus](#) controuersiam fieri. [3] Grauiora delicta quaeque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt obseruationis, ut non ab his tantum abscedamus, sed et ab iis per quae fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest, [si](#) per me. [4] In nullo necessarius esse debeo alii, cum facit quod mihi non licet. Ex hoc, quod uetor facere, intellegere debeo curandum mihi esse, ne fiat per me. Denique in alia causa non leuioris reatus praeiudicium istud obseruo. Nam quod mihi de [stupro](#) interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operae aut conscientiae exhibeo. [5] Nam quod ipsam [carnem](#) meam a lupanaribus segregauis, agnosco me neque lenocinium neque id genus [lucrum](#) alterius causa exercere posse. Sic et homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque ab [ecclesia arceri](#): nec [per se](#) non faciet quod faciendum [alio](#) subministrat. Ecce magis proximum praeiudicium. [6] Si publicarum uictimarum redemptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere ? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum in [ecclesia](#) putabis ? Non opinor, nisi [si](#) quis et de turario dissimulabit. Scilicet ad alios peruenit procuratio sanguinis, ad alios odorem. Si, antequam idola in saeculo essent, his mercibus adhuc informis idololatria transigebatur, si et nunc fere sine idolo opus idololatriae incendiis odorum perpetratur, equid maioris operae et erga daemona turarius ? [7] Nam facilius sine [idolo](#) idololatria, quam sine turarii merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus. ^[13v] Quo ore Christianus turarius, [si](#) per templa transibit, [quo ore](#) fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit ? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam [cellarium](#) praestat ? Ille quidem si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. [8] Facile debuit de eo impetrare, quem [cotidie](#) pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla [negotiationis](#), quae quid aut instruendis aut formandis idolis administrat, carere poterit titulo idololatriae ; nisi si aliud omnino interpretemur idololatriam, quam famulatum idolorum colendorum.

XII. [1] Male nobis de necessitatibus humanae exhibitionis supplaudimus, si post fidem obsignatam dicimus : non habeo quo uiuam. Iam hic enim plenius illi abruptae propositioni respondebo. Sero dicitur. Ante enim fuit deliberandum ex similitudine prouidentissimi aedificis illius, qui prius sumptus operis cum uiribus [suis](#) supputat, ne, ubi coeperit, [defectus](#) postea erubescat. [2] Sed et nunc habes dicta domini [et](#) exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis ? Egebo. Sed felices egenos dominus appellat. Victum non habeo: sed nolite, inquit, cogitare de uictu. [Et uestitus](#) habemus exemplum lilia. Substantia multum opus erat : atquin omnia uendenda

sunt et egentibus diuidenda. Sed filiis et posteritati prouidendum : nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operi. Sed condicionalis eram: nemo duobus dominis seruire potest. Si uis domini discipulus esse, crucem tuam tollas et dominum sequaris necesse est id est angustias et cruciatus tuos uel corpus solum, quod in modum crucis est. [3] Parentes, coniuges, liberi propter deum relinquendi ||ⁿ¹⁴ erunt. De artibus et negotiationibus et de professionibus etiam liberorum et parentum causa dubitas ? Iam tunc demonstratum est nobis et pigra et artificia et negotia propter dominum derelinquenda, cum Iacob et Iohannes uocati a domino et patrem nauemque derelinquunt, cum Matthaeus de teloneo suscitatur, cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei. [4] Nemo eorum, quos dominus allegit, non habeo, dixit, quo uiuam. Fides famem non timet. Scit etiam famem non minus sibi contemnendam propter deum quam omne mortis genus. Didicit non respicere uitam, quanto magis uictum? Quotusquisque haec adimpleuit ? Sed quae penes homines difficilia, penes deum facilia. [5] Sic tamen nobis de mansuetudine et clementia dei blandiamur, ut non usque ad idololatriae affinitates necessitatibus largiamur, sed omnem afflatum eius uice pestis etiam de longinquo deuitemus, non in his tantum quae praemisimus, sed in uniuersa serie humanae superstitionis, siue deis suis siue defunctis siue regibus mancipatae, ut ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula et hoc genus, modo per festos dies.

XIII. [1] Sed de sacrificiis et sacerdotiis quid loquar ? De spectaculis autem et uoluptatibus eiusmodi suum iam uolumen impleuimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus et aliis extraordinariis sollempnitatibus, quas interdum lasciuiae, interdum timiditati nostrae subscribimus aduersus fidem disciplinamque communicantes nationibus in idololicis rebus. [2] De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi seruis dei debeat ||^{n14v} siue habitu siue uictu uel quo alio genere laetitiae earum. Gaudere cum gaudentibus et lugere cum lugentibus de fratribus dictum est ab apostolo ad unanimitatem cohortante. [3] Ceterum ad haec nihil communionis est lumini et tenebris, uitae et morti, aut scindimus quod est scriptum : saeculum gaudebit, uos uero lugebitis. Si cum saeculo gaudemus, uerendum est, ne cum saeculo et lugeamus. [4] Saeculo autem gaudente lugeamus et saeculo postea lugente gaudebimus. Sic et Eleazar apud inferos in sinu Abrahae refrigerium consecutus, contra diues in tormento ignis constitutus alternas malorum et bonorum uices aemula retributione compensant. Sunt quidam dies munerum, quae apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. [5] Nunc ergo, inquis, recipiam meum uel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecrauerunt, tu extraneus ab omni eorum uanitate quid participas idolothyta sollempnia, quasi tibi quoque praescriptum sit de die, quominus id, quod homini debes uel tibi ab homine debetur, citra diei obseruationem luas uel recipias. [6] Da formam, in qua uelis agi tecum. Cur enim et lateas, cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines ? Si non ignoraris quod sis Christianus, temptaris et contra conscientiam alterius agis tamquam non Christianus : sin uero et dissimulaueris, temptatus addictus es. Certe siue hac siue illac, reus es confusionis in deo. Qui autem confusus super me fuerit penes homines, et ego confundar super illo, inquit, penes patrem meum, qui est in caelis.

XIV. [1] Sed enim plerique iam induxerunt animo ignoscendum esse, si quando, quae ||ⁿ¹⁵ ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur. Porro blasphemia, quae nobis omni modo deuitanda est, haec opinor est, si qui nostrum ad iustam blasphemiam ethnicum deducat aut fraude aut iniuria aut contumelia aliaue materia dignae querelae, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur et dominus. [2] Ceterum si de omni blasphemia dictum est, uestra causa nomen meum blasphematur, perimus uniuersi, cum totus circus scelestis suffragiis nullo merito nomen lacescit. Desinamus, et non blasphemabitur. Immo blasphemetur, dum sumus in obseruatione, non in exorbitatione disciplinae, dum probamur, non dum reprobamur. [3] O blasphemiam martyrii adfinem, quae tunc me testatur Christianum, cum propterea me detestatur ! Benedictio est nominis maledictio custoditae disciplinae. Si hominibus, inquit, uellem placere, seruis Christi non essem. Sed idem alibi iubet, omnibus placere curemus. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo. [4] Nimirum Saturnalia et Kalendas Ianuarias celebrans hominibus placebat ? An modestia et patientia ? An grauitate, an humanitate, an integritate ? Proinde cum dicit, omnibus omnia factus sum, ut omnes lucrifaciam: numquid idololatrias idololatrias ? Numquid ethnics ethnicus ? Numquid saecularibus saecularis ? [5] Sed etsi non prohibet nos conuersari cum idololatriis et adulteris et ceteris criminosis dicens, ceterum de mundo exiretis, non utique eas habenas conuersationis inmittit, ut, quoniam necesse est et conuiuere nos et commisceri cum peccatoribus, idem et compeccare possumus. Vbi est commercium uitae, quod apostolus concedit, ibi ** peccare, quod nemo permittit. Licet conuiuere cum ethnicis, ||^{n15v} commori non licet. Conuiuamus cum omnibus; conlaetemur ex communiione naturae, non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina, compossessores mundi, non erroris. [6] Quod si nobis nullum ius est communionis in huiusmodi cum extraneis, quanto scelestius est haec inter fratres frequentare. Quis hoc sustinere aut defendere potest ? Iudaeis dies suos festos exprobrat spiritus sanctus. Sabbata, inquit, uestra et numenias et ceremonias odit anima mea. Nobis, quibus sabbata extranea sunt et numenias et feriae a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae et Matronales frequentantur, munera commeant et strenae, consonant lusus, conuiuia constrepunt. [7] O melior fides nationum in suam sectam, quae nullam sollempnitatem Christianorum sibi uindicat ! Non dominicum diem, non pentecosten, etiamsi nossent, nobiscum communicassent ; timerent

enim, ne Christiani uiderentur. Nos ne ethnici pronuntiemur, non ueremur. Si quid et carni indulgendum est, habes, non [dicam tuos](#) dies tantum, sed et plures. Nam ethnicis semel annuus dies quisque [festus est](#), tibi [octauo quoque die](#). Excerpe singulas sollemnitates nationum et in ordinem [exsere](#) : [pentecosten](#) implere non poterunt.

XV. [1] Sed luceant, inquit, [opera uestra](#). At nunc [lucent](#) tabernae et ianuae nostrae. Plures iam [inuenias](#) ethnicorum fores sine lucernis et laureis, quam Christianorum. De ista quoque specie quid uidetur ? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis causa est, recogitemus omnem idololatriam in hominis causam esse. [2] Recogitemus omnem idololatriam in homines esse culturam, [cum ipsos](#) deos nationum homines retro fuisse etiam apud suos constat. Itaque nihil ^[16] interest, superioris an huius saeculi uiris superstitio ista praestetur. Idololatria non propter personas, quae [opponuntur](#), sed propter officia ista damnata est, quae ad [daemonas](#) pertinent. [3] Reddenda sunt Caesari quae sunt Caesaris. Bene quod appositum: et quae sunt dei deo. Quae ergo sunt Caesaris ? Scilicet de quibus tunc consultatio mouebatur, praestandusne esset census Caesari an non. Ideo [et](#) monetam ostendi sibi dominus postulauit et de imagine, cuius esset, requisitum, et cum audisset Caesaris, reddite, ait, quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt dei deo, id est imaginem Caesaris Caesari, quae in [nummo](#) est, et imaginem dei deo, quae in homine est, ut [Caesari](#) quidem pecuniam reddas, deo temetipsum. [4] Alioquin quid erit dei, si omnia Caesaris ? Ergo, inquis, honor dei est lucernae pro foribus et laurus in postibus ? Non utique [quod dei honor est](#), sed quod eius, qui pro deo eiusmodi officiis honoratur, quantum [in manifesto est](#), salua operatione, quae est in [occulto](#), ad daemona perueniens. [5] Certi [enim](#) esse debemus, si [quos](#) latet per ignorantiam litteraturae saecularis, etiam [ostiorum](#) deos apud Romanos, Cardeam a cardinibus [appellatam](#) et Forculum a foribus et Limentinum a limine et ipsum Ianum a ianua : et utique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, cum tamen in superstitionem deducuntur, [rapere](#) ad se daemona et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. [6] Alioquin daemona nullum habent nomen [singillatim](#), sed ibi nomen inueniunt, ubi et pignus. Etiam apud Graecos Apollinem [Thyraeum](#) et Antelios daemona ostiorum praesides legimus. Haec igitur ab initio praeuidens spiritus sanctus etiam [ostia](#) in superstitionem [uentura](#) praeceperunt per antiquissimum [propheten](#) Enoch. ^[16] Nam et [alia](#) ostia in balneis adorari uidemus. [7] Si [autem sunt](#) qui in ostiis adorentur, ad eos et lucernae et laureae pertinebunt. Idolo feceris, quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoque dei contestor, quia nec tutum est subtrahere, quodcumque uni fuerit ostensum utique omnium causa. Scio fratrem per uisionem eadem nocte castigatum grauiter, quod ianuam eius subito adnuntiatis gaudiis publicis serui [coronassent](#). [8] Et tamen non ipse coronauerat aut praeceperat ; nam ante processerat et regressus [reprehenderat](#) factum. Adeo apud deum in huiusmodi etiam [disciplina](#) familiae nostrae [aestimamur](#). Igitur quod attineat ad honores regum uel imperatorum, satis praescriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere secundum apostoli praecipuum subditos magistratibus et principibus et potestatibus, sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatria separamur. [9] Propterea enim et illud exemplum trium [fratrum](#) praecurrit, qui alias obsequentes erga regem [Nabuchodonosor](#) honorem imaginis eius constantissime respuerunt probantes idololatriam esse, quicquid [ultra](#) humani honoris modum ad instar diuinae sublimitatis [extollitur](#). [10] Sic et Daniel [cetera](#) Dario subnixus tamdiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinae uacaret. Nam ne id subiret, non magis leones regios timuit, quam [illi](#) regios ignes. [Accendant](#) igitur [quotidie](#) lucernas, quibus lux nulla est, [affigant](#) postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminet; illis competunt [et](#) testimonia [tenebrarum et](#) auspicia poenarum. ^[17] [11] Tu lumen es mundi et arbor uirens semper. Si templis renuntiasti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi : si lupanaribus renuntiasti, ne indueris [domui](#) tuae faciem noui lupanaris.

XVI. [1] Circa officia uero priuatarum et [communium](#) sollemnitatum, ut togae purae, ut sponsalium, ut [nuptialium](#), ut nominalium, nullum outem periculum obseruari de flatu [idololatriae](#), [quae](#) interuenit. [2] Causae enim sunt considerandae, quibus praestatur officium. Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque uestitus uirilil neque anulus aut coniunctio maritalis de alicuius idoli honore descendit. Nullum denique cultum a deo maledictum inuenio, nisi muliebrem in uiro. Maledictus enim, inquit, omnis qui muliebribus induitur. Togauero etiam [appellatione](#) uirilil est. [3] Nuptias quoque celebrari non magis deus prohibet quam nomen imponi. Sed his accommodantur sacrificia. [Sim uocatus](#) nec [adsacrificij](#) sit titulus officij, et [operae](#) meae expunctio [quantum](#) sibi licet. [4] [Vtinam quidem](#) nec uidere [possimus](#) quae facere nobis nefas est. Sed quoniam ita [malus](#) circumdedit saeculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quae nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium uocatus non ibo (proprium enim idoli [officium est](#)), sed neque consilio neque sumptu [aliae opera](#) in eiusmodi fungar. [5] Si propter sacrificium uocatus adsistam, ero particeps idololatriae : si me alia causa coniungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificij.

XVII. [1] [Ceterum](#) quid facient serui uel [liberti](#) fideles, item officiales sacrificantibus dominis uel patronis uel [praesidibus](#) suis adhaerentes ? Sed si [merum quis sacrificanti](#) tradiderit, immo si [uerbo](#) ^[17v] quoque aliquo sacrificio necessario adiuerit, minister habebitur idololatriae. Huius regulae memores etiam magistratibus [et potestatibus](#) officium possumus reddere secundum patriarchas et ceteros maiores, qui regibus idololatriis usque ad finem idololatriae apparuerunt. [2] Hinc proxime disputatio [oborta](#) est, an seruus dei alicuius dignitatis aut

potestatis [administrationem](#) capiat, si ab omni [specie](#) idololatriae intactum se aut gratia aliqua aut astutia etiam praestare possit, secundum quod et Ioseph et Daniel mundi ab idololatria et dignitatem et potestatem administrauerunt [in ornamento et purpura praefecturae](#) totius Aegypti siue Babyloniae. [3] [Cedamus](#) itaque succedere alicui posse, ut in quoquo [honore in](#) solo honoris nomine incedat neque sacrificet neque sacrificiis auctoritatem suam [accommodet](#), non [hostias](#) locet, non curas [templorum](#) deleget, non uectigalia eorum procuret, non [spectacula edat](#) de suo aut de publico aut edendis praesit, nihil sollemne pronuntiet uel edicat, ne iuret quidem ; iam uero quae sunt potestatis, [neque iudicet de capite alicuius uel pudore -- feras enim de pecunia](#) -- neque damnet neque praedamnet, neminem uinciat, neminem recludat aut torqueat, si haec credibile est fieri posse.

XVIII. [1] Iam uero de solo suggestu et [apparatu](#) honoris retractandum. Proprius habitus uniuscuiusque est tam ad usum quotidianum quam [ad](#) honorem et dignitatem. Igitur purpura illa et aurum ceruicis ornamentum eodem more apud Aegyptios et Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc praetextae uel trabeae uel palmatae et coronae aureae sacerdotum prouincialium, sed non eadem [condicione](#). [2] Tantum enim ^[18] honoris nomine [conferebantur](#) iis, qui familiaritatem regum merebantur. Vnde et purpurati regum uocabantur a purpura, sicut apud nos a toga [candida](#) candidati, sed non ut suggestus ille sacerdotiis quoque aut aliquibus idolorum officiiis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantae sanctitatis et constantiae uiri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparuisset Danielem idolis non deseruisse nec Belem nec draconem colere, quod multo [postea](#) apparuit. [3] Simplex igitur purpura illa nec iam [dignitatis erat, sed ingenuitatis](#) apud barbaros insigne. [Quemadmodum](#) enim et Ioseph, qui seruus fuerat, et Daniel, qui per captiuitatem [statum](#) uerterat, ciuitatem Babyloniam et [Aegyptiam](#) sunt consecuti per habitum barbaricae ingenuitatis, sic penes nos quoque [fideles](#), si necesse fuerit, poterit et pueris praetexta concedi et [puellis](#) stola, natiuitatis insignia, nec potestatis, generis, non honoris, ordinis, non superstitionis. Ceterum purpura uel cetera insignia dignitatum et potestatum [insertae](#) dignitati et potestatibus idololatriae ab initio dicata habent profanationis suae maculam, cum praeterea ipsis etiam idolis [induuntur](#) praetextae et trabeae et laticlaui, fasces quoque et uirgae praeferantur, et merito. Nam daemones magistratus sunt [saeculi huius ; unius collegii](#) insignia fasces et purpuras gestant. [4] Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera eius uero non administres ? Nemo [in](#) immundis mundus uideri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam [nunc qui de](#) Ioseph et Daniel argumentaris, scito, non semper comparanda esse uetera et noua, rudia et polita, coepta et explicita, seruilia ^[18v] et liberalia. [5] Nam illi etiam [condicione](#) serui erant : tu uero nullius [seruus, in quantum solius](#) Christi, qui te etiam captiuitate saeculi liberauit, [ex](#) forma dominica agere debebis. Ille dominus in humilitate [et ignobilitate](#) incessit domicilio incertus: nam filius, inquit, hominis non habet ubi [caput colloquet](#) ; uestitu incultus, neque enim dixisset, ecce qui teneris uestiuntur, in domibus regum sunt; uultu denique et aspectu inglorius, sicut [et](#) Esaias pronuntiauerat. [6] Si [potestatis ius quoque nullum](#) ne in suos quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est, [si regem](#) denique fieri conscius sui regni refugit, plenissime dedit formam suis [derigendo](#) omni [fastigio](#) et suggestu quam dignitatis quam potestatis. [7] Quis enim magis [iis](#) usus fuisset, quam dei filius ? Quales et quanti eum fasces producerent, qualis purpura de umeris eius floreret, quale aurum de capite radiaret, nisi gloriam saeculi alienam et sibi et suis iudicasset ? Igitur quam noluit, [reiecit, quam reiecit](#), damnauit, [quam](#) damnauit, in pompa diaboli deputauit. Non enim damnasset, nisi non sua: alterius autem esse non [possunt](#), nisi diaboli, quae dei non sunt. [8] Tu si diaboli pompam eierasti, quicquid ex ea attigeris, id scias esse idololatrian. Vel hoc te commonefaciat omnes huius saeculi potestates et dignitates non solum alienas, uerum et [inimicas](#) dei esse, quod per illas aduersus dei seruos supplicia [consulta](#) sunt, per illas et poenae ad impios paratae [ignorantur](#). 9. Sed et natiuitas et substantia tua molestae tibi sunt aduersus idololatrian. Ad [euitandum](#) ^[END] remedia deesse non possunt, cum et, si defuerint, supersit unicum illud, [quo](#) felicior factus non in terris [magistratus](#), sed in caelis.

XIX. [1] Possit in isto capitulo etiam de militia definitum uideri, quae [inter](#) dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quaeritur, an fidelis ad militiam conuerti possit et an militia ad fidem admitti, etiam caligata uel inferior [quaeque](#), cui non sit necessitas immolationum uel capitalium iudiciorum. [2] Non conuenit sacramento diuino et humano, signo Christi et signo diaboli, castris lucis et castris tenebrarum ; non potest una anima duobus deberi, deo et Caesari. Et uirgam [portauit](#) Moyses, fibulam et Aaron, [cingitur](#) loro et Iohannes, agmen agit et Iesus Naue, bellauit et [populus](#), si placet ludere. [3] Quomodo autem [bellabit, immo](#) quomodo etiam in pace militabit sine gladio, [quem](#) dominus abstulit ? Nam etsi adierant milites ad Iohannem et formam obseruationis acceperant, si etiam centurio crediderat, omnem postea militem dominus in Petro [exarmando](#) discinxit. Nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus.

XX. [1] Sed enim cum conuersatio diuinae disciplinae non factis tantum, uerum etiam uerbis periclitetur (nam [sicut](#) scriptum est, ecce homo et facta eius, ita, ex ore tuo iustificaberis), meminisse debemus [etiam](#) in uerbis quoque idololatriae incursum praecauendum aut de consuetudinis uitio aut timiditatis. [2] Deos nationum

[nominari](#) lex prohibet non utique : nomina eorum pronuntiemus, quae nobis ut dicamus conuersatio extorquet. Nam id plerumque dicendum est : in templo Aesculapii illum habes, et, [in](#) uico Isidis habito, et sacerdos Iouis factus est, et multa alia in hunc modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, [si ita](#) uocauero [eum](#) suo nomine ; tam non honoro, quam Marcum, si uocauero Marcum. [3] Sed ait: nomen aliorum deorum ne [commemorem](#) neque audiatur de [tuo ore](#). Hoc praecepit, ne deos uocemus illos. Nam et in prima parte legis, non sumes, inquit, nomen domini dei tui in uano id est idolo. Cecidit igitur in idololatriam qui idolum nomine dei honorauerit. [4] Quodsi deos dicendum erit, adiciendum est aliquid quo appareat, quia non ego illos deos dico. Nam et scriptura deos nominat, sed adicit suos uel nationum ; sicut Dauid, cum deos nominasset, ubi ait, [dei](#) autem nationum daemonia. Sed hoc mihi ad sequentia magis praestructum est. [5] Ceterum consuetudinis uitium est Mehercule dicere, Medius Fidius, accedente ignorantia quorundam, qui ignorant iusiurandum esse per Herculem. Porro quid [erit](#) deieratio per eos quos eierasti quam praearuicatio fidei cum idololatria ? Quis enim, per quos deierat, non honorat ?

XXI. [1] Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione uel aliqua testificatione et tu, ne intellegaris, quiescis. Nam aequae quiescendo confirmas maiestatem eorum, cuius causa [uideberis](#) obligatus. [2] Quid refert, deos nationum dicendo deos an audiendo confirmes ? Iures per idola, an ab alio adiuratus acquiescas ? Cur non agnoscamus uersutias satanae, qui, quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat per aures [inferens](#) nobis idololatriam ? Certe quisquis ille est, aut amica aut inimica congressione [adstringit](#). [3] Si inimica, iam ad pugnam uocaris et scis tibi dimicandum esse : si amica, quanto securius in dominum transferes [sponsonem](#) tuam, ut dissoluas obligationem eius, per quem te malus honori idolorum id est idololatriae quaerebat annexere. [4] Omnis patientia eiusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium praestitisti. Scio quendam, cui dominus ignoscat, cum illi in publico per litem dictum esset: Iupiter tibi sit iratus, respondisse : immo tibi. Quid [aliter](#) fecisset ethnicus, qui Iouem deum credidit ? Etiam si non per eundem retorsisset maledictum nec per [ullum](#) Iouis similem, confirmauerat Iouem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstrauerat remaledicens. [5] Ad quid enim indigneris [per eum](#), quem scis nihil esse ? Iam si [insanis](#), iam esse confirmas, et erit [idololatria](#) professio timoris tui : [quanto magis, cum](#) per ipsum remaledicis, eodem [Iouis](#) honorem facis, quo et ille, qui te prouocauit ? Fidelis autem in eiusmodi ridere debet, non insanire, immo, secundum praeceptum, ne per deum quidem [remaledicere](#), sed plane benedicere per deum, ut et idola destruas et deum praedices et adimpleas disciplinam.

XXII. [1] Aequae benedici [per](#) deos nationum [Christo initiatus non](#) sustinebit, ut non semper reiciat immundam benedictionem et eam sibi in deum conuertens emundet. Benedici per deos nationum maledici est per deum. [2] Si [cui](#) dederis elemosynam uel aliquid praestiteris beneficii, et ille mihi deos suos uel coloniae genium [propitios](#) imprecetur, iam oblatio mea uel operatio idolorum honor erit, [per quae benedictionis gratiam compensat](#). [3] Cur autem non sciat me dei causa fecisse, ut et deus potius glorificetur et daemonia non [honorentur](#) in eo quod propter deum [feci](#) ? [Si deus](#) uidet, quoniam propter ipsum feci, pariter uidet, quoniam propter ipsum fecisse me nolui ostendere, [et](#) praeceptum eius idololatriam quodammodo feci. [4] Multi dicunt, nemo se debet promulgare ; puto autem nec negare. Negat enim, quicumque dissimulat in quacumque causa pro ethnico habitus, et utique omnis negatio idololatria est, sicut omnis idololatria negatio siue in factis siue in uerbis.

XXIII. [1] Sed est quaedam eiusmodi species in facto et in [uerbo bis acuta](#) et infesta utrimque, licet tibi blandiatur, quasi uacet in utroque, dum factum non uidetur, quia dictum non tenetur. Pecuniam de ethnicis mutuantes sub pignoribus [fiduciati iurati cauent](#) et [se negant](#) ; [se](#) scire uolunt scilicet tempus persecutionis et [locus](#) tribunalis et [persona](#) praesidis. [2] Praescribit Christus non esse iurandum. Scripsi, inquit, sed nihil [dixi](#) : lingua, non littera occidit. Hic [ego](#) naturam et conscientiam aduoco : naturam, quia nihil potest manus scribere, etiam si lingua in [dictando](#) cessat immobilis et quieta, quod non [anima](#) dictauerit ; [quamquam](#) et ipsi linguae anima dictauerit aut a se conceptum aut ab alio traditum. [3] Iam, ne dicatur, [alius dictauit](#) ; hic conscientiam appello, an quod alius dictauit anima suscipiat et siue comitante siue residente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod in animo et conscientia [delinquit](#) dominus dixit. Si, inquit, concupiscentia uel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto [teneris](#). [4] Cauisti igitur, quod in cor tuum plane ascendit, quod neque ignorasse te contendere [potes](#) neque noluisse. [5] Nam cum caueres, scisti, cum scires, utique uoluisti ; [et est](#) tam [facto](#) quam cogitatu. Nec potes leuiore crimine [maius](#) excludere, ut dicas falsum plane effici cauendo quod non [facis](#). [Tamen](#) non negaui, [quia non iuraui](#). [Quin immo](#), etsi nihil tale fecisses, [sic](#) tamen [dicereris](#) deierare, [fecisse](#) si consenseris. Non ualet tacita uox in stilo et mutus in litteris sonus. [6] At enim Zacharias temporali uocis oratione multatus cum animo conlocutus linguam irritam transit, [cum](#) manibus suis a corde dictat et nomen filii sine ore pronuntiat : loquitur in stilo, auditur in cera [manus](#) omni sono [clarior](#), littera omni ore uocalior. Quaere, an dixerit qui dixisse compertus est. [7] Dominum oremus, ne qua nos eiusmodi contractus necessitas circumstet et, si ita euenerit, [det](#) fratribus [operandi copiam](#) uel nobis abrumpendae omnis necessitatis

[constantiam](#), ne illae litterae negatrices uicariae oris nostri in die iudicii aduersus nos proferantur signatae signis non iam aduocatorum, sed angelorum.

XXIV. [1] Inter hos scopulos et sinus, inter haec uada et freta idololatriae uelificata spiritu dei fides nauigat, tuta si cauta, secura si attonita. Ceterum inenatabile excussis profundum est, inextricabile [inpactis](#) naufragium est, [inrespirabile](#) deoratis hypobrychium in idololatria. Quicumque fluctus eius offocant, omnis uertex eius ad inferos desorbet. [2] Nemo dicat : quis [tam tuto](#) praecauerebit ? Exeundum de saeculo erit. Quasi non tanti sit exire, quam idololatren in saeculo stare. Nihil esse facilius potest, quam cautio idololatriae, [si](#) timor eius in capite sit. Quaecumque necessitas minor est periculo tanto [comparata](#). [3] Propterea spiritus sanctus consultantibus tunc apostolis uinculum et iugum nobis relaxauit, ut idololatriae deuitandae uacaremus. Haec erit lex nostra, quo expedita hoc plenius administranda, propria [Christianorum](#), per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur, haec accedentibus ad fidem proponenda et ingredientibus in fidem inculcanda est, ut accedentes deliberent, obseruantes perseuerent, non obseruantes renuntient sibi. [4] [Viderimus](#) enim si secundum [arcae typum](#) et coruus et miluus et lupus et canis et serpens in ecclesia erit. Certe idololatres in [arcae typo](#) non [habetur](#). Nullum animal in idololatren figuratum est. Quod in arca non fuit, in ecclesia non sit.

NOTE: please [notify me](#) if you find any typographical errors. Greek text is rendered using the Scholars Press SPIonic font, free from [here](#).

INDEX SIGLORUM

A codex Parisinus Latinus 1622, saec. IX (Agobardinus). Folia in margine adnotantur.

B editio princeps Martini Mesnartii, Parisiis, 1545.

Bmg lectiones marginales editionis Parisiensis.

Gel. editio Sigismundi Gelenii, Basileae, 1550.

Pam. editio Iacobi Pamelii, Antuerpiae, 1579. [1583/4]

Iun. editio Francisci Iunii, Franekeræ, 1597.

Rig. editio Nicolai Rigaltii, Parisiis, 1634.

Scal. Iosephus Iustus Scaliger.

Vrs. Fuluius Ursinus.

Lat. Latinus Latinius.

Hartel (in apparatu superiore :) coniecturae Hartelii apparatui editionis Augusti Reifferscheid insertae ; (in apparatu inferiore :) Gulielmus von Hartel, *Patristische Studien*, I, Vindobonae, 1890 (*Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Classe*, Bd. CXX, Heft 6).

Kroym. Aemilius Kroymann, *Quaestiones Tertullianae criticae*, Oeniponte, 1894.

In apparatu inferiore emendationes et coniecturae adnotantur Hartelii, Kroymanni aliorumque. Ceterum exhibemus textum Augusti Reifferscheid, quem anno 1890 Vindobonae euulgauerunt Gulielmus von Hartel et Georgius Wissowa in t. XX C. S. E. L. Paginae editionis Vindobonensis (V) indicantur in margine. Item folia codicis Agobardini.

I quodque *Iun, Scal:* quoque *AB*

opera *Lat* : operas *AB* item *Oehlerus*

occident *B*

se ipsum *B* quod telo *A*

negauit *A*.

perinde *Gel:* proinde *AB*

ueritatis ... est *om. A*

in stupro *B*

cooperator *ABmg*, operatus *B* conspurgatus *A*

est *om. A*. [*prob. Hoppe, Beitr. 45*]

arga *A*.

at enim ad *A* deo *om. A*

aeque] *tres litterae fuerunt A*

homicidi *A*
ad aliquem ad *A*, ad aliquem *B*
perinde *scripsi* : proinde *AB* conditionem *A sic fere semper* repraesentat *AB*
sollemnitas *A*
mendatum *A*
deprehendatur *A*
dominum *B*
idololatriam *B sic fere semper*

II. remaneant. Idololatria *A*
diffundit *Vrs, Rig* : defundit *AB*
existimant his *B*, existimantes *A* interpretandam *A*
quid *A* polluceat *Pam* : proluceat *AB*
sacerdotiis *Bmg*, sacerdotibus *AB*
conuicii iudicii iudicat *B*, al. deest iudicii *Bmg*
dominium *Iun*: domini *AB* [domini (*sc. ingenium*) *AB, tuet. Kroym. 6 altitudines AB, tuet. Hartel*]
latitudines *Vrs, Rig* : altitudines *AB* innuit *B* in *A non habere uidetur*
capud *A*
in *om. B*
2, 4: cf. 1 Ioann. 3, 15.

III. aliquandiu *A*
ebulissent *A*
non isto (in *om.*) *A*
et inde *A*
celator *A* exsculpat *B* phrygrio testexat *A*
filo *Bmg*, figulo *AB*
quam ... quam *A*
at *A*
hoc *om. A*
edos *A (?) grece A*
deminutionem *Iun* idolum *A post deductum distinxi deductum, quae (sc. diminutio) aequae Hartelii apud A*
[deductum aequae apud nos formulam *AB (cfr Isid. Orig. VIII, 11, 13), uindicat V 33 Waszink, Mnemosyne, 1935/6, p. 170 sq.]*
forma *addidi*
qui *B* hominis *A*, omnis *B*

IV. tamen *A*
feceris *A*, feceritis *B*
Enoch *Rig* : enim hoc *AB* praedicens Enoch *Pam*
sensum *B*
continetur *A*
dominum *B*
quicquid idololatra *B*
praedamnat prorsus : Iuro *Iun*
et perditionis *Iun, Rig*
tristitia *A*, paenitentia *B*
demoniis *A*
infernis *Harrisius* : infamis *AB*, infamibus *Pam, Lat*, insanis *Vrs*, in fanis *Oehlerus*
hab *A* eseias *A*
pronunciatio *A bis* qua in *B*
terra] errant *Pam*
uti *Iun*
[et factores (*sc. detestatur*), tales *Hartel*]
suffiat *A*
4,1: Ex. 20, 2. Deut. 5, 8.
4,3: cf. Das Buch Henoch (ub. v. A. Dillmann, p. 72) 99, 6 sqq.
4,4: Es. 44, 8-9. Es. 44, 20. Ps. 115, 8.

V. respondebimus *B*

eam] eius *Iun*

[uiuere ergo aues ? *Klussmann, apud Reifferscheid-Wissowa, p. xii*]

si tuis *A*, sit uis *B* uiuus *A*, om. *B* uulgo

distinctionem correxi

interpraetatione *A* enim *A* non habere uidetur, om. *B*

ut *B* manibus del. *Scal*

suis om. *B* unusque *A*

balneares *Oehlerus*, balneatores *AB*, balnearios *Gel*, et aleatores *Rig*

tolerant *scripsi* : tolerantur *AB*

excere *AB*

praestruebatur *B* derogationem *Iun, Scal, Rig*

aduersaria *Wissowa*

quem] quod *B*

[<figurata[m] figuram con[i]. *Kroym. Non probo*]

dummodo ut *Iun*

pro uirgula punctum ante bene posui [accidisse. Bene prob. *Hartel, uirgulam restituit Kroym.*]

prius et *AB*, ut *Oehlerus*, qui *Pam post. et add. Iun*

indixit *Rig* : interz dixit *AB*, interdixit *Iun*

5,1: 1 Cor. 7, 20.

5,2: 1 Thess. 4, 11

5,4: Ex. 20, 1.

VI. nobis, si nulla uox *Lat*

his *B*

aitq; uidam *A* sed *B*, et *A* ob aliquam *Iun* : obliquam *Bmg*, aliquam *AB*, ob aliam *Gel*

[ob aliam *Gel.*, prob. *Kroym.*]

debeat *A*, debebat *B* [debebat *B*, prob. *Kroym.*]

possit *A* odoris *Bmg*

illis... libas om. *A*

numen *B*, nomen *A* [nomen *A*, prob. *Hartel*]

uerba tota die uulgo in principio cap. 7 leguntur : correxi

VII. Christum *Bmg*

aduersarii *Rig*

adornantur *Iun*, operantur *Wissowa*

daeminiis *A*

signum interrogationis posui inepte.

contaminent *B*, contaminant *A* ipsi *Vrs* etradunt *A corr.*

uiderint *Gel*: uiderit *AB* sit om. *A*

ampute eam *A*

7,3: Matth. 18, 8.

VIII. nil om. *B*

bracteam *B*

[aut etiam donum optime *Hartel* ("oder auch nur ein Weihgeschenk")]

obtenditur *Vrs*, attenditur *Iun*

confectura *Pam* praestet *AB*

ligare *Pam* cymathia *AB*

incrustare *Pam*, ingyrsare *fort.*

alitudines *Hartelius* et utique *A*, utique *B*

discribit *Iun*

manuspraectis *A*, manu spretis *B*, manupretiis *Iun*

perinde *scripsi* : proinde *AB*

deauratur *AB*, deaurantur *Pam* sufficiant *Gel*

questum *A* frequentiores (om. est) *Gel*

scyfos *A*

sollempnitas *A*

quae *prius*] equae *A*

sint *Gel*: sunt *AB*
dolorum *A*
iam *Lat* : tam *AB* usi paenitentias *fort.*, usi satis *Hartelius*
[tam usitatis egerimus *AB*, *prob. Hartel* (*agere = uiuere*)]

IX. idolatriae *A*
quidem *A*
putent *Iun*
pertinax] pertinens *Wissowa*
corum *A*
exilii *Gel*: exitii *AB* et astrologi *seclusi*
[et astrologi *non secludendum*]
primum *B* [primum *B*, *tuet. Isid. Orig. VIII, 9, 25*]
stellas *Gel*: stellarum *AB*
igitur *om. Gel*
non, ne *Rig* : nonne *AB*
sectam *Iun* : rectam *AB*
[ignorabat. Adeo uiam rectam *eqs. bene Hartel*]
magi aeque *B*
patientiam *B*
iam *Gel*
deiectus *Iun* et alter *Gel*
si quid *B*
incidissent *Rig*
caldeos *A*
matematice *A corr.*
nesciebas *AB*, sciebas *Rig*
praecauit *B*

9,2 1 Cor. 1, 20.
9,3 Act. 8, 21.

X. sed *del. Lat*
et de ceteris *Lat*
essem ultimo deidololatrie *A*
supputent *Mercerius* : suppetent *AB*, suppetant *Gel*
sine] si non *Gel* tabula. VII. *AB*, tabularia *Gel* non quinquatria *Iun* tamen non *Lat*
[*signum interrogationis post idolorum recte ponit Hartel*]
[<cum> de idolothyto esse (= edere) dicatur, pro idololatria uitatur, quid minus est inquinamenti <in> eo quem
praestat quaestus nominibus et honoribus idolorum nuncupatus ? *Kroym.*]
idololatra *Gel*: idololatria *AB* uitetur *Gel*: uitatur *AB*
eoque *scripsi* : eo quem *AB*, quod *Gel*, eo quod *Pam*, eo quam *Oehlerus* questus *A*
nuncupatis *B*
quam] tam *Gel*
quae *Gel*: quem *AB* seruiculis *Gel*: seruiculi *AB* [quem *B*, *merito tuet. Kroym.*]
strennae *B*
Florae scholae *Rig* : flores cole *A*, florescolae *B*, flore scholae *Gel* coronandae Flaminicae; et aedile sacrificante
Iun
ediles *A*
creati; schola *scripsi* : creatis cola *A*, cereatiscola *B*, creatis : schola *Rig*, Cereri schola *Gel*
idolis *Iun*
instituetur *Scal*
litteraturiae *AB*
non *seclusi* [non *merito restituit Hartel* : ex parte admitti non posse, ex parte uitari (*sc. non posse*)]
fideles *B*
insertas *Gel*; incertas *AB*, inserta *Vrs*, infertas *Iun* praedicatione *Gel*, praedicationis *Scal*
idolatriam *A corr.*
quid *Oehlerus* : qui *AB*
dudum *Rig* : nondum *AB* sapere *Gel*: capere *AB* [si nondum sapit aut ubi coeperit sapere. *recte dist. Hartel*,

lectionem traditam uindicans]
sapiat oportet] sapit *Scal*
scolarum *A* ac *add. Vrs*, et *Iun*

XI. De grauioribus *Lat*, De negotiationibus *Heraldus*, De negotiatione uero *Vrs*, De generalibus tationibus *fort. si del. Scal*

quum bis *Heraldus* : quamuis *AB* idolatria *A*
negociatio *A*
non erit *B*, nouerit *A*
sane] an *Gel* [pertinet. Quae ... saginat, sane *recte dist. Kroym.*]
idolalatria *A* eaedem *Gel*: eadem *AB*
ad *add. Iun*
sepulture *A*
negationib/tue *A* [negotiationis tuae *optime Kroym.*]
negociationibus *A*
nisi *Iun*
strupo *A corr.*
cardinem *A corr.*
lucrum *Gel*: locorum *AB*
eclea *A*
marceri *A corr.*
per se *Gel*: posse *AB*
alios *B*, aliis *Gel*
eclesia *A*
si *sup. uers. A*
interrogationis signum posui
idolo *add. La Cerda*
si *del. Lat*
quo ore *del. Rig*
cellariam *Gel*
quotidie *ex cotidie A*
negociatio *AB*

XII. sui *A*

defectus *Iun* : defunctus *AB*
post. et add. Vrs
[et uestitus (*sc. non habebō*) : habemus *eqs. dist. Kroym. Minus probabile*]
operi. Sed *Rig* : operis et *AB*, opera et *Gel*
crucem *om. A*
modum] domum *Gel*, dominio *Iun*
crucis *Rig* : *xij AB*, Christi *Gel, Iun*
negociationibus *A*
dubitas *del. Scal*
dno *A*
Iacobus *B*
Ioannes *B*
mattheus *A*
theloneo *A*
contempnendam *A*
quotuquisque *A corr. hec A*
[adimplebit *Kroym.*]
uitemus *A*
premisimus *A*
deis *ex dehis A*

12,2: cf. Matth. 5, 3.
12,2: Matth. 6, 25. 28.
12,2: cf. Luc. 18, 22.
12,2: Luc. 9, 62.

12,2: Matth. 6, 24.
12,2: cf. Matth. 16, 24.

XIII. de sacerdotiis B

lasciuae interdum *om. A*

fidem disciplinamque *ABmg*, fidei disciplinam B

communem *A Bmg*

nationibus in idolocis rebus. *om. A Bmg* [*communem A, tuet. Kroym.*]

prima *A*

modi] mundi *A* habitu *A*

letitiae *A*

est *sup. uers. A*

gaudebimus *ex* gaudebis *A*

saeculo autem gaudente lugeamus *om. A*

sed *A*

gaudebimus *ex* gaudemus *A*

Lazarus *Pam*

sinus *A*

et bonorum *om. A*

debitum *B*, titulum *A*

nunc *AB*, non *Bmg* [*non Bmg, prob. Kroym.*]

quo minus *A*

respicias *A*

in qua *scripsi* : in quam *B*, qualem *A*, qua *Rig*

non, si *Hauercampius* uerba si non ignoraris quod sis Christianus *Scal post* tamquam non Christianus
collocat

sin uero et dissimulaueris *Lat:* enim uero et dissimulaberis *AB*

in *del. Iun*

dno *A*

13,2: Rom. 12, 15.

13,3: cf. 2 Cor. 6, 14.

13,3: Ioann. 16, 20.

13,6: Matth. 10, 32) Luc. 9, 26.

XIV. ignoscendum *Gel:* agnoscendam *A*, ad cognoscendam *B*, id ignoscendum *Vrs*

si quando quae *Rig* : si quandoq; *A*, si quandoque et *B*, quandoque his quae *Gel*

omnimodo *A*. omnino *B*

si qui *A*, si quis *B*

digna quae cui non inmerito irascatur *A*

et] ei *Leopoldus*

uestri *ABmg*, uae cuius *B* [*uestri A Bmg, prob. Hoppe, Beitr. 18*]

caelestis *Bmg*

blasphemetur, dum sumus *Rig* : dum sumus blasphemetur *AB*

discipline *A* non dum reprobamur *om. A*

o *Vrs* : ob *AB*

cristianum *A*

propterea me *Iun* : propter eam *AB*

uelim *A*

siturnalia *A*

placeat *ex* placebat *A*

et patientia *om. A*

omnes *B*, omnibus *A* idololatres *om. A*

&thnicis *A corr.*

ethnicus] & *A*

caeterum *A* exissetis *Pam*

immittit ut *Ciacconius* : immutat (*inm. A*) *AB*

est *A*, sit *B* et (*ante commisceri*) *om. A*

cum peccare *B* ibi *Gel* commertium *A*

sibi *B lacunam signaui* [ibi peccare] (*sc. est*) *Hartel, et nulla lactuna signanda*
commoueri *A* cum omnibus *Gel: communibus AB*
laetemur *A*
paris animae *A* discipline *A*
est *Pam : esset AB, om. Gel.*
in eius modicum *B*
frequentari *Iun*
numenia *A*, neomenias *B* et ceremonias *om. A*
numenie *A*, neomeniae *B*
et *add. Scal*
conuiuia *A corr.*
fides *om. A*
dicam *om. A*
tuos *B*, tamen *A*, suos *Ciacconius*, duos *Lat*, tantos *Wissowa*
festus ... die *om. A*
octauus quisque dies *Vrs*
exsere *A*, exere *Bmg*, texe *B*
pentecostem *B*

14, 2: Rom. 2, 24. Es. 52, 5.
14, 3: Gal. 1, 10.
14, 3: 1 Cor. 10, 33.
14, 4: 1 Cor. 9, 22.
14, 5: 1 Cor. 5, 10.
14, 6: Es. 1, 14.

XV. operae *A*

uestra *om. A*
lucent *Lat: luceant AB*
inuenies *B*
cum et ipsos *A*
apponuntur *Lat*
daemones *B*
et *om. A*
numo *A*
cesaris *A*
[quod dei honor est <eum praestare nolo>, sed quod ... quantum in manifesta est operatione, quae est in occulto
ad daemonium perueniens *Kroym., A recte secutus in ultima parte*]
in manifesta est operatione *A*
hocculto *A corr.*
enim *om. A*
quo *A*
^bostiorum *A*
pellatam *A*
rapere* *A*
singulatim *B*
Thyraeum Rig: tyreum A, qurai~on Gangneius
hostia *A*
uenturam *B*
prophen *A*
alias *Rig*
eorum sunt *Gel* qui *Scal: quae AB hostiis A* adornentur *Iun*
coronarint *A*
deprehenderat *Lat*
de disciplina *Oehlerus*, in disciplina *Wissowa*
aestimatur *Gel* attinet *Iun*
fratruum *A*
nabucodonosor *A*
ultra *om. A*
extollit *A*

caetera *A*
illi *A Bmg*, ille *B*
accedant *A*
cotidie *B sic semper*
adfigant *B*
et *om. A*
tenebrarum *om. A*
et] aut *A*
domi *B*

15, 1: Matth. 5, 16.
15, 3: Matth. 22, 21.
15, 6: cf. supra p. 33, 1. 22 sqq.
15, 8: cf. Rom. 13,7.
15, 10: cf. Matth. 5, 14. Ps. 1, 3.

XVI. communi**um *A*
nuptiarum *Bmg*
idolatriae *A*
quae *om. A*
appellatione *Gel*: appellationis *AB*
sim uocatus *A*, si inuocatus *B*, si in uocatu *Gel*, si sim uocatus *Vrs*, si nec in uocatu *Lat*
adsacrificii *Rig* : ad sacrificiis *A*, in sacrificiis *B*
opere *A*
quae tum *B*
utinam quantum sibi quidem *A*
possemus *A*
malis *Gel*
est officium *A*
alia uera opera *A*

16, 2: Deut. 22, 5.

XVII. caeteturum *A sic saepius*
liberti *Iun* : liberi *AB*
presidibus *A suis om. A*
mirum quid sacrificantis *A*
uero *A aliquos ex alios quos A*
et potestatibus *om. A*
suborta *Gel*
specie *A*
administrauerint *B*
in ornamento et purpura praefecturae *Oehlerus* : in ornamento exturae *A*, in ornamento et purpura extitere *B*, et
in ornamento et purpura extitere *Iun*, in ornamento praefecturae *Rig*
credamus *B*
honore ut in *B*
accomodet *A*
ostias *A*
temporum *A*
spectacule dat *A*
neque iudicia d. c. a. u. p. ferat, etiam de pecunia *Iun*

XVIII. appratu *A*
ad *add. in mg. A*
conditione *A*
conferebantur *Rig* : conferebatur *AB is A*, his *B* memorabantur *A*
candida *om. A*
poste *A*
dignitati *A*

erat sed ingenuitatis *om. A*
 quemadmodum *Pam* : quodammodo *AB* [quodammodo *AB, tuet. Hartel*]
 statim *B*
 aegyptiam *Rig* : aegyptum *AB*
 fideli *A*
 puerilis *A* puellis *Gel*: puerilis *AB*
 [inserta *corr. Hartel, minus recte*]
 induantur *Lat*: inquantum *B, om. A*
 seculi. huius collegii *Rig unius*] summi *Wissowa*
 in *add. Rig*
 nunc qui de *B*, numquid *A*
 conditione *A*
 seruus in quantum *B*, inquilinatum *A* seruus] *recte om. A*
 solus *B*
 ex *A*, et *B*
 et ignobilitate *om. A* domicilii *Ciacconius*
 caput suum collocet *Pam*
 et *om. A*
 potestatem quoque nullam *B*
 regem se *B*
 derigendo *Iun* : dirigendo *AB*, deiciendo *uel* derogando *fort.*
 fastidio *A corr.* quam] tam *B*
 his *B*
 quae *ter B*
 reiecit quam reiecit quam damnauit; damnauit *A*
 possunt *Wissowa* : possent *AB*
 inimica *A*
 conuulta *A*
 irrogantur *Lat et prius om. A* tua ex sua *A* molesta & ibi *A*
 euitandum] **reliqua in A desunt: post uocem enim euitandum pergitur de minutiloquio aristotilis e. q. s. = de anima 6**
 quod *Rig*
 [<eris> magistratus *Kroyrn.*, magistrabis *Leo. At nihil immutandum uidetur*]

18, 5 Luc. 9, 58.
 18, 5 Matth. 11, 8.

XIX. intra *Scal*

quoque *Vrs*
 portauit *Gel*: portabit *B*
 cingitur *Gel*: cingetur *B* agit *Gel*: aget *B*
 [*populus*] *Petrus recte coni. v. d. Vliet, Stud. Eccl. I, p. 41 sq. et Birt, Philologus, 1928, p. 176 (cfr l. 21 : gladio quem dominus abstulit)*]
 bellabit *Iun* : bellauit *B*
 immo *B*, iam *Iun*
 quem *Gel*: quae *B*
 exarmando *Gel*: examinando *B*

XX. sicut et *B*, et *om. Gel* [sicut et *B*, uindicat *Löfstedt, Krit. Bem., p. 94*]

etiam *B*, esse *Vrs*
 ne nomina *Gel*
 in *add. Rig*
 si quem ita *Vrs*
 eum *del. Vrs*
 commemorabitur *Vrs*, comminiscamini *fort.* [*commemoremmini*] *B, tuet. Hartel*]
 ore tuo *Gel*
 dii *B*
 erit *Lat*: erat *B*

20, 1: Ioh. 19, 5 (?). Matth. 12, 37.
20, 3: Ex. 23, 13.
20, 3: Ex. 20,7.
20, 4: Ps. 115, 4.

XXI. uideris *Iun*
inferens *Gel*: inferes *B*
te adstringit *Lat*
responsum *Gel*
aliud *Lat*
illum *Gel*: illum *B*
per eum maledictus *Vrs*
insanis *Gel*: insanus *B*
idololatria *Lat*: idolotatriae *B*
[quanto magis, <si>, cum *Kroym.*, *nulla iusta de causa*]
Ioui *Vrs*, *Scal*
remaledicere *Gel* et maledicere *B*

XXII. per *add. Gel*
Christo initiatus *Gel*: Christum Sationistus *B*
non *del. Pam*
cui *add. Vrs* [cui] *del. Kroym.*]
propicios *B*
per quae *B*, quem per *fort.* [per quae] *B*, *tuent. Hartel et Kroym.*]
[benedictiones ... compensant *Kroym.*] compensat *Vrs* : compensant *B*
honorentur *Gel*: honorantur *B*
feci ? Si deus *Oehlerus*, fecisse deus *B*, feci. Deus *Gel*, feci ? Sed deus *Vrs*
et] et contra *Reifferscheidius*

XXIII. uerbo bis *B*, uerbis *Iun*
cauta *alii* utrimque *Gel*: utrique *B*
fiduciatis *Rig*
[iurati cauent, etsi negant se scire ; uolunt scilicet *recte Hartel*]
se] sic *Gel*
negant *Gel*: necant *B*
se *om. Gel*, sed *Hartelius* ; se sciri nolunt, scitur *fort.*
locum *Gel*
personam *Gel*
dixi *Gel*: dixit *B*
ergo *Gel*
dictitando *Gel*
anima *Gel*: animae *B*
[tamquam *Hartel*, *minus recte 27 sq.* ut dicas : *Falsum plane feci cauendo quod non facit (sc. ad cauendum)*
Kroym., *minus recte, ut nobis uidetur*]
alius dictauit *Gel*: aliquis dictarit *B*
delinqui *Gel*: delinquit *B*
teneris *Gel*: teneri *B*
potes *Vrs* : potest *B*
et es *Gel*, et haeres *Lat*, egisti *Oehlerus*
in facto *Gel*, *Lat*
maius *Lat* : manus *B*
facis. Tamen *Gel*: facit tamen *B*
[*sic emendare conatus est Kroym.* : quia non iurauit, quoniam et (*sc. tunc negauisses*) si nihil tale fecisses, si
tamen dicereris deierare. Si fecisses consenseris, non ualet tacita uox in stilo et mutus in litteris sonus ?]
quin immo *scripsi* : quoniam *B*, immo *Gel*, quinam ? *Hartelius*
sic *Oehlerus* : si *B*, *del. Gel*
diceris *Iun*
fecisse *del. Gel*
cum *Oehlerus* : eam *B*, *del. Gel*, iam *fort.* [cum] nam *recte coni. Hartel*]

manus *Gel*: manu *B*
clarior *Gel*: conclarior *B*
det *Gel*: de *B*
operandi copiam *Gel*: operandis copia *B*
constantiam *Gel*: constantia *B*

23, 1: cf. Matth. 5, 34.

23, 3: cf. Matth. 5, 28.

23, 6: cf. Luc. 1, 20. 62 sq.

XXIV. inpactis *Gel*: in pactis *B*
inresperabile *B*, *corr. Gel*
hypobricium *B*, *corr. Gel*
sq. iam tutus *Iun*
sit *Gel*: sunt *B*
comparato *B*, *corr. Gel*
Christianum *B*, *corr. Gel*
uidebimus *fort.*
arcae typum *Lat*: archetypum *B*
arcae typo *Lat*: archetypo *B*
habetur *Gel*: habet *B*